

ЗГРАДА „ХЕМПРО” НА ТЕРАЗИЈАМА

САЖЕТАК:

Пратећи хронолошки развој од архитектуре под утицајем социјалистичког реализма до ауторске архитектуре пете и шесте деценије XX века са акцентом на кључним друштвеним догађајима и околностима које су имале директан утицај на њега, контекстуализује се позиција зграде „Хемпро” и њен друштвено-историјски значај. У раду се указује на развој Теразија, са акцентом на период од почетка XX века до данас, као пословно-бироградског и репрезентативног простора у оквиру кога се од 1956. године на броју 8 налази зграда „Хемпро” као својеврсни представник државе и власти свог времена.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ауторска архитектура, друштвено-историјски значај, репрезентативност државе и власти*

ABSTRACT:

Observing the chronological development of architecture, from the style influenced by socialist realism, to the authorial architecture of the 1940s and 1950s, the article brings into context the position of “Hempro” building and its socio-historical significance, with particular focus on the key social events and circumstances that posed as important influence. The author reflects on the development of Terazije street, particularly the period from the early 19th century to date, as a commercial-administrative and representative area in the capital. Located in 8 Terazije street, the “Hempro” building has been a part of the area since 1956, representing a manifest of the state and public authority of its time.

KEYWORDS: *authorial architecture, social-historical significance, manifest of state and authority*

Пословна зграда „Хемпро”,¹ архитектонско остварење Алексеја Бркића², подигнута је у шестој деценији XX века у улици Теразије бр. 8, централној матрици трговачко-пословног простора града Београда.³ Простор у оквиру кога је зграда подигнута одликује богат историјски развој и карактеришу епохална дела београдске архитектонске делатности. Зграда „Хемпро” је међу најранијим делима савремене архитектуре⁴ на Теразијама. Објекат сажима тенденције и идеје модерне архитектуре и представља импулс за даљи развој ауторске архитектуре у нас. Како би се на најбољи начин разумела архитектонска вредност овог објекта и делатност Алексеја Бркића, неопходно је указати на друштвено-историјске прилике које су се одвијале у Београду педесетих година.

Друштвене и архитектонске прилике средином двадесетог века

Прве године након Другог светског рата нису представљале само период промене друштвеног уређења у

Југославији, него и потпуни прекид градитељске активности и развоја савремене архитектонске мисли. Након ослобођења, Београд је остао у рушевинама. Уследио је за архитекте изазов обнове града али и задатак изградње новог грађевинског фонда који је водио развоју новог друштвеног уређења. Након Другог светског рата архитектура Београда представља симбиозу његовог материјалног и културног наслеђа. Расписани су велики општедржавни конкурси за значајне објекте јавне, управне и административне намене. Услед велике политичке и економске кризе која је владала Југославијом у послератном периоду, велики број награђених конкурсних решења није реализован или су пак реализовани објекти по измењеним пројектима. Измене пројеката су показатељ трансформација прихваћених у спектру од естетских критеријума совјетског погледа на уметност до оних блиских моделима западноевропске архитектуре.⁵

Од средине четрдесетих година до почетка педесетих, социјалистички реализам је имао снажан утицај на југословенску уметност.⁶ Његов уплив у архитектуру

био је знатно слабији у односу на остале гране културе и уметничког стваралаштва. Путем пропаганде власти, у циљу величања њених политичких идеја, најјаче се одразио кроз „анонимност” и обезличење самих објеката. Архитектура је била усмерена ка задовољавању основних социјалних потреба становништва и ка демонстрацији моћи државе и партије. Такође, она је обележена дијаметралном различитошћу између амбициозних конкурса најзначајнијих државних објеката до јефтине стамбене изградње лошег квалитета.⁷ Естетски критеријуми су се преносили из других области, пре свега из домена економије и државне политике. У овом периоду су пројектне организације окупиле најзначајнија имена југословенског градитељства, односно ауторе који су у међуратном периоду стекли знатну професионалну репутацију и достигли своју зrelu стваралачку фазу.⁸ Значајан моменат у утемељењу нове улоге архитектуре представљало је њено уграђивање у Петогодишњи план. Тиме је карактер архитектонског стваралаштва од импровизације добио оквир планског деловања. Планска изградња подстакла је формирање и развијање великих државних грађевинских предузећа и пројектних организација али и ограничила амбиције архитеката да изразе своје индивидуалне креативне и естетске тежње и ставове.

У оквиру послератног периода, кључна одредница развоја архитектуре била је у њеној улози у промовисању вредности социјалистичког друштва. Од архитектуре се очекивало да буде „блиска масама” и да буде „социјалистичка по садржају, а национална по форми”.⁹ Међутим, политизација архитектонске сцене у Југославији представљала је самосвојан процес. Соцреализам, у оквирима културе и уметности, схваћен је као клима периода у којем су владали јасно одређени захтеви доминантне идеологије и политичких утицаја који су је формирали. Његови заступници су имали за циљ негирање творевина целокупне уметности Запада и њеног утицаја на архитектуру међуратног периода. Истовремено, они су тежили новој врсти уметности која је своје узоре тражила у совјетским примерима.¹⁰ Архитекти су путем својих пројеката исказивали јасно залагање за стварање новог савременог израза у грађевинској делатности.

Паралелно са разилажењем Југославије и Совјетског савеза 1948. године, отворена су питања карактера и форме која би требало да одликује савремену југословенску архитектуру. Нова архитектура је имала пред собом изазов приказа посебности југословенске градитељске праксе, изазов различитости карактера наспрам међуратног архитектонског модернизма, али и

симболични изазов одвајања њеног политичког система у односу на целокупан комунистички свет.¹¹ Главна особеност нове архитектуре настала је услед деловања спољног захтева који се огледао у негирању репрезентативности историјских стилова и у истовременом оличењу монументалности. Делатност домаћих архитеката у овом периоду текла је упоредо са новим тенденцијама у светској архитектури које су предводили Оскар Нимајер (Oscar Niemeyer, 1907–2012), Ле Корбизје (Le Corbusier, 1887–1965), Френк Лојд Рајт (*Frank Lloyd Wright, 1867–1959*).¹² Након прекида савезништва са Совјетским савезом и утицаја соцреализма, архитектура проналази свој идеал у интернационалној архитектури, односно у владајућем стилу Запада.

Почетком педесетих година долази до балансирања између ослањања на подршку Истока и материјалну корист Запада.¹³ Важну улогу у одређивању даљег тока развоја југословенске архитектуре одиграло је Прво саветовање архитеката и урбаниста Југославије, које је 1950. године одржано у Дубровнику.¹⁴ Највећи значај Дубровачког саветовања огледао се у негирању духа колективизма и у наглашеној потреби за остваривањем континуираног развоја архитектонских идеја које су зачете у предратном периоду. Означен је дефинитиван прекид са дотадашњом архитектонском делатношћу вођеном социјалистичким утицајима. Такође, промовисана је борба против анонимности у раду, долази до залагања и потребе за ауторском архитектуром наспрам обезличеног грађевинског фонда у оквиру државних установа.¹⁵ Идеја о напуштању духа колективизма бива вођена тежњама о разбијању низова једноличних зграда. Услед нових друштвених и политичких промена и односа дошло је и до промена у култури које су свој пут изражавања пронашле кроз веће слободе стваралаштва и истицање индивидуалних ставова.¹⁶ Архитектура се ослобађа притиска економске кризе и штедње у материјалним и простору. Главни инвеститори излазе из анонимности. Њих су представљале банке и спољнотрговинска предузећа. Инвеститори су тежили да новопостигнути успех презентују на лицима својих објеката.¹⁷ Из истовременог богатства материјалних средстава и са друге стране недостатка нових идеја, настала је владајућа градитељска тенденција која би се могла одредити термином „архитектура вишег стандарда”.¹⁸ Услед новог економског концепта и већег обима грађених објеката, она постаје оквир за будуће естетске и стилске токове.

Две године након Саветовања у Дубровнику, Привредни савет владе НР Србије донео је одлуку о постављању нових организационих форми за пројект-

Сл. 1 / Улични фронт улице Теразије између 1910–1920. године (историјска фотографија, Документација Завода за заштитију споменика културе града Београда)

не организације. Тиме је одобрено оснивање нових бироа и атељеа¹⁹ што је даље одвело ка нестајању анонимности у пројектовању.²⁰ Пројектовање је схваћено као део значајног интелектуалног, културног и привредног стварања.²¹

Почетком педесетих година приметан је утицај Ле Корбизјеовог и Мисовог обликовног манира. Он је свој визуелни речник изнео у зградама на стубовима, фасадама са брисолејима, полукружним и параболним завршецима повучених спратова²² док од средине педесетих до средине шездесетих година XX века, на Архитектонском факултету у Београду Никола Добровић и Милан Злоковић дају знатан допринос у педагошком и теоријском раду. Док је Добровић поборник модерног обликовања кроз експресивне форме, Злоковић заступа рационалнији приступ заснован на истраживању пропорцијских и модуларних система. Ове две струје модерне архитектуре пронашле су јединствен израз у радовима нове генерације архитеката у којима је приметно истраживање просторних и формалних могућности различитих геометријских система.²³ Друга генерација архитеката ступа на сцену, тј. група аутора који су рођени двадесетих година прошлог века, студије архитектуре завршили после Другог светског рата, а своје прве значајне радове су реализовали током шесте деценије XX века: Богдан Богдановић (1922–2010), Алексеј Бркић (1922–1999), Михајло Митровић (1922).²⁴ Припадници ове генерације аутора заузели су одговорна места и функције у институцијама које су се бавиле архитектуром и урбанизмом на општедржавном нивоу.

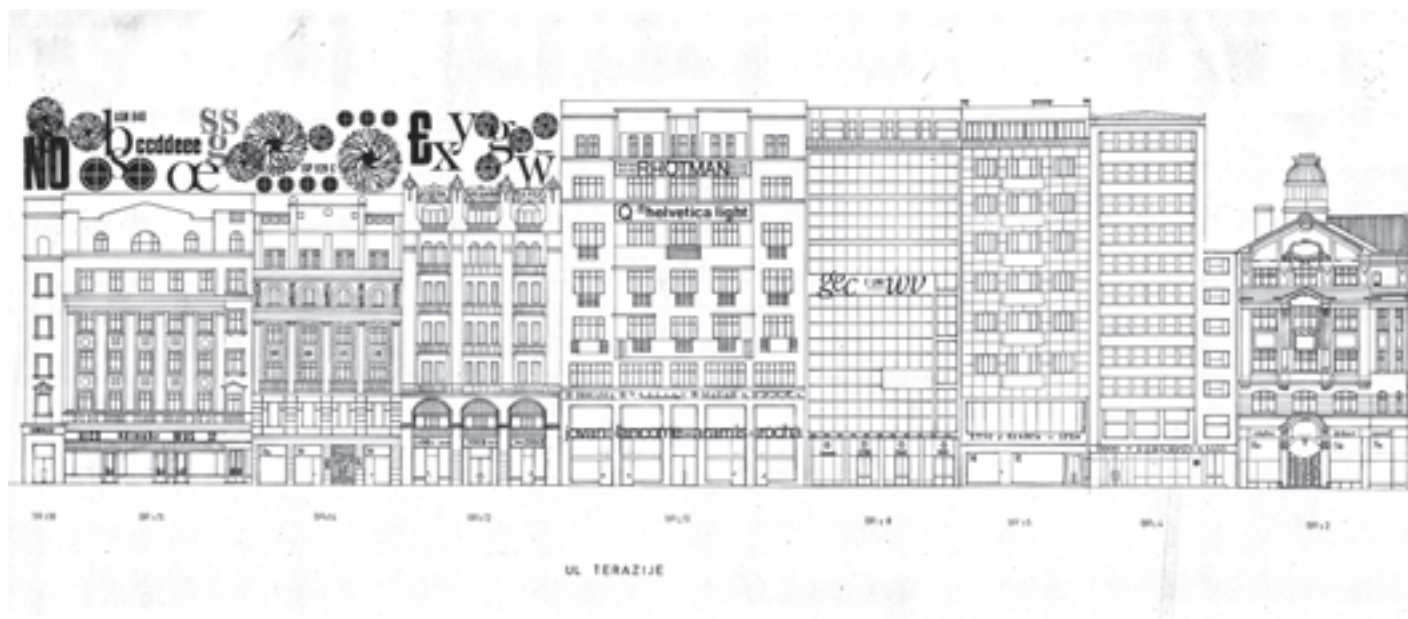

Сл. 2 / Изглед уличног фронта улице Теразије 1933. године (историјска фотографија, Документација Завода за заштитију споменика културе града Београда)

Историјат урбанистичког развоја Теразија

Урбанизам Теразија²⁵ (сл. 1) какав данас познајемо и памтимо, свој развојни пут започео је почетком XX века. Тада долази до развоја урбанистичке мисли и појаве критичко-теоријских радова са идејма о изградњи и уређењу Београда²⁶. Теразије данас имају улогу централног транзитног трга мултифункционалног карактера у оквиру којег се налазе објекти од високог државног значаја, стамбене зграде, установе културе, угоститељски објекти, јавни споменици и паркови. С аспекта заштите културног наслеђа Београда, просторно културно-историјска целина представља збирку архитектонских достигнућа и дела најистакнутијих српских и југословенских архитеката: Александра Бугарског, Јована Илкића, Милана Антоновића, Милорада Рувидића, Бранка Таназевића, Николе Несторовића, Данила Владисављевића, Петра и Бранка Крстића, Драгише Брашована, Милице Крстић, Владете Максимовића, Бранка Петричића, Лавослава Хорвата, Бранислава Маринковића, Алексеја Бркића, Богдана Игњатовића. Најстарије сачувано здање на Теразијама јесте преправљена зграда некадашњег Министарства просвете – Дом Вукове задужбине (Краља Милана 2) из 1870/71, дело архитекте А. Бугарског и Б. Таназевића.

По својим архитектонско-урбанистичким вредностима градитељски репери Теразија су зграда Старог двора и зграда Новог двора, хотел „Москва”, карактеристична тачка градске силуете и један од првих објеката

Сл. 3 / Улични фронт улице Теразије 2–18 (Конзерваторски услови за уређење објекта и простора, Документација Завода за заштитиу сџоменика културе града Београда)

ката који је обележио модернизацију Теразија, Палата „Анкер”, Палата „Атина”, Игуманова палата, Палата „Албанија” и зграда Друге женске гимназије.²⁷ Свака од ових грађевина антологијски је пример српске архитектуре. Посебан сегмент целине чини Трг Николе Пашића, док је Теразијска тераса, отворена панорама ка реци и сремској равници.

Хронолошки најстарији објекат, у оквиру непосредне околине зграде „Хемпро”, датира из 1920. године.²⁸ (сл. 2) Реч је о угаоном здању Прашке кредитне банке које је у време подизања својим обликовним речником и раскошном фасадом имало велики утицај на београдску архитектуру. Налази се на углу Теразија број 2 и Сремске број 1 док се на углу Призренске улице и Теразија налази маркантан угаони објекат познат као хотел „Балкан”. Подигнут је на месту старог истоименог хотела из средине XIX века и представља значајно архитектонско остварење обликовано у духу касног академизма. У оквиру некадашњег објекта у улици Теразије број 8, издужене фасаде и скромне архитектуре, налазила се кафана „Златна славина”. Њеним рушењем и експроприацијом земљишта омогућено је интерполирање новог објекта. У том контексту, неопходно је поменути суседну зграду, палату Осигуравајућег друштва Југославије „Југошпед” подигнуту 1931. године по пројекту архитектке Ђорђа Ђорђевића. Наиме, иако поменути објекат није стилски утицао на изградњу „Хемпра”, подигнут у стилу академизма,

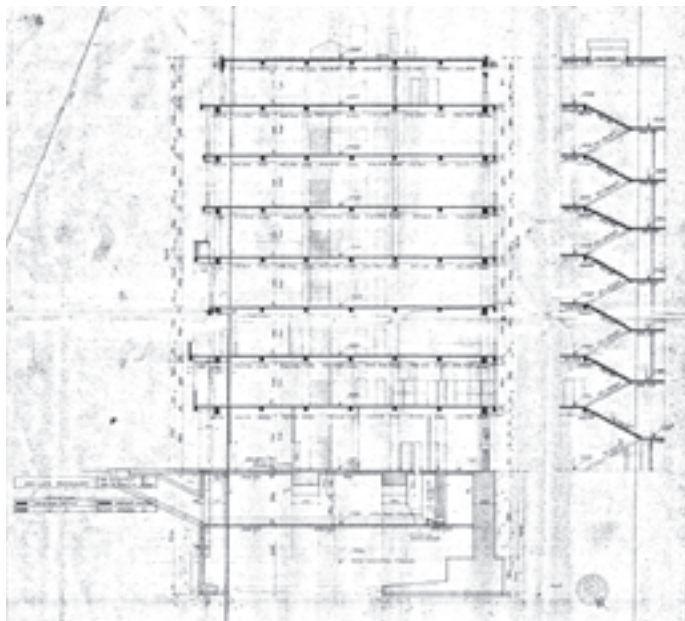
био је висински регулатив који је условио спратност нове пословне вишеспратнице. (сл. 3)

Архитекта Алексеј Бркић

Алексеј Бркић²⁹ (1922, Кикинда – 1999, Београд) на београдску архитектонску сцену ступио је на самом крају четрдесетих година XX века. Након Саветовања у Дубровнику и теоријског раскида са идејама соцреалистичке архитектуре, Бркићева дела међу првима конкретизују одлучност нове етапе београдског градитељства.

Особеност и сложеност опуса Алексеја Бркића³⁰ проистичу пре свега из квалитета његове личности у којој се препознаје филозоф, писац, математичар, уметник чији целокупни рад обједињује теорија и пракса. Као познавалац историје и теорије архитектуре, у свом приступу архитектури негује рационални артизам прочишћен логиком геометрије и уноси авангардне и интелектуалне тонове у српску архитектуру. Његова дела на првом месту одликује кристални ред у који уводи боју и орнамент што доноси живост и појачава уметнички израз. Најзначајнија Бркићева дела у потпуности одражавају ову градитељску методологију.

Градитељски путеви које је следио у свом стваралаштву су између модерног израза обележеног новом градитељском технологијом и традиционалног осећања за боју и орнамент. Бркићево дело засновано

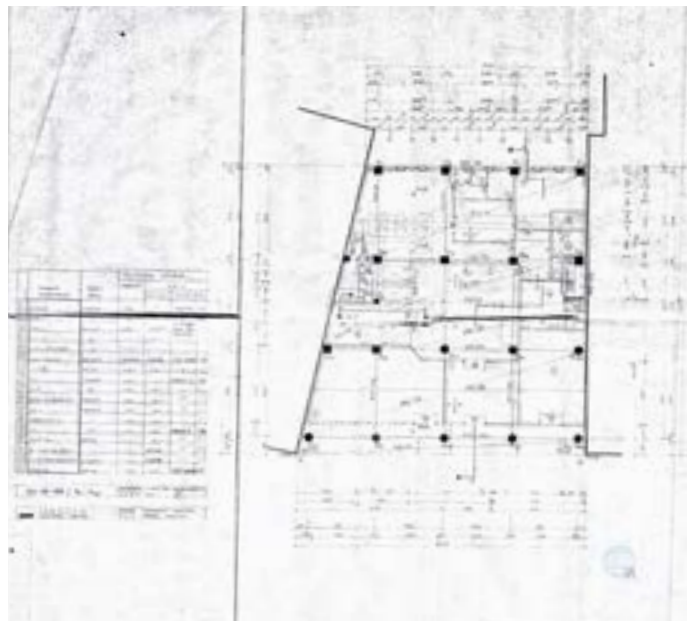

Сл. 4 / Алексеј Бркић, попречни пресек и делимични појужни, Главни пројекат из 1954. године (Историјски архив Београда)

је на традицији постмисовске ере „архитектуре стакла и челика”, али и обogaћено његовим особеним уметничким изразом.

Из његових теоријских размишљања закључује се да функција, природни поредак ствари, још увек не значи ред. Тек облик уноси ред. Уметнички дух, односно смисао за иновацију је у самом врху примарних човечких датости, те из тога произилази једно од његових основних естетичких ставова да свака зграда мора бити другачија. Управо из ових разлога Бркићеви интимни афинитети су много ближи Френку Лојду Рајту него Мис ван дер Роуеу, иако је његова архитектура у целини ближа „архитектуре стакла и челика”, Мис ван дер Роуе је следио природне односе и подвео их под законне геометризоване културе, али је Рајт додао нешто од неопходне уметничке супстанце. Алексеј Бркић у свом архитектонском опусу као да је хтео да синтетизује ова два супротна начина размишљања, те је желео да пронађе сопствене ставове и своја искуства сублимира у неколико структуралних склопова, у композицији основе или фасадног платна. Свака идеја, сваки пројекат били су истраживање да би се дошло до открића.

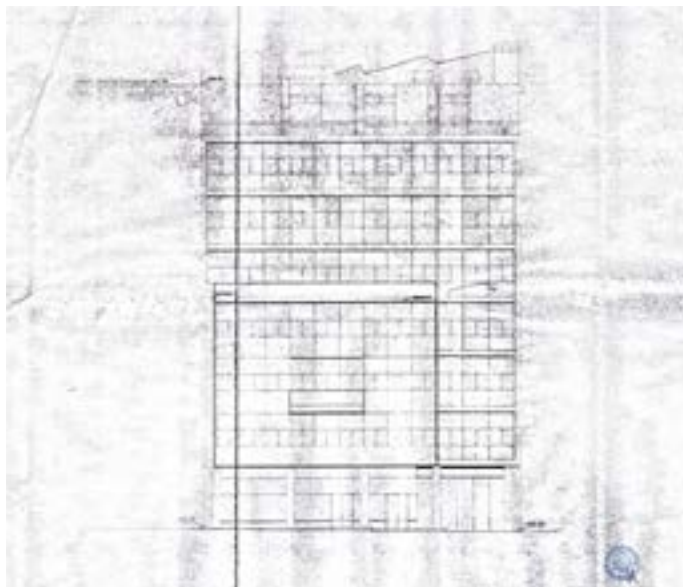
Најзначајнији елементи Бркићеве архитектуре, који напуштају постмисовске стандарде јесу спојени различитих волумена и материјала, као и употреба боје и орнаментa. Неке од ових особености присутне су већ на његовом првом значајном делу згради „Инвест-импорта” касније „Хемпро” на Теразијама 8 из

Сл. 5 / Алексеј Бркић, основа приземља, Главни пројекат из 1954. године (ИАБ, 712/4)

1953–1956. године на којем успоставља правила властите уметничке синтаксе. *Зиг-завесу* освежава поделом фасадне равни, уоквиравањем одабраног сегментног pročелја. Права архитектонска вредност објекта лежи у јасно приказаној новој технологији грађења, у фасадној завеси од стакла и челика, као и веома строго одређеној композиционој шеми. Сложеност архитектонске композиције, као и одступање од конвенције и типских пројеката школских зграда, присутно је и у нешто раније насталој Гимназији у Улици војводе Степе 82 (1953–1955), у којој павиљонски систем строго геометризованих волумена и суперпонираних планова ствара функционалну поделу школских простора и занимљиве комуникационе преплете.

Ови елементи са првих значајних објеката појавиће се и на згради општине Врачар (1958–1962) у Његошевој 77 где на геометријски артикулисаним фасадама линеаризам црних, контурних ивица прозора и бојених, хоризонталних трака парапета заузима видно место. Балкони троугластих испада на бочним странама фасада, који су присутни и на оближњим солитерима у Курсулиној 38 и 40 (1967), указаће на тенденцију ка динамизовању једноставних примарних волумена. Црно-бела естетика успешно је опредмећена на згради Градског стамбеног предузећа и дирекције (1962–1967) у Његошевој 84. Све фасаде надовезују се на раније Бркићеве пројекте и њих одликује општа црта његове уметничке личности: приврженост општим одредбама

Сл. 6 / Алексеј Бркић, изглед са улице,
Главни пројекат из 1954. године (ИАБ, 712/4)

„архитектуре стакла и челика” и уношење оних личних нота које су засноване на пажљивом проучавању односа пуног и празног, на проучавању различитих ритмова и различитих начина орнаментације.

Крајем педестих година прошлог века Бркић у фасадну композицију уводи орнамент, најпре у мањем обиму у парапетима стамбене зграде у Булевару краља Александра 26 и Основне школе „Лазар Саватић” на Земунском кеју (1960–1962), а потом у свом најзначајнијем делу – згради Социјалног осигурања. Увођење орнамента инспирисано је националним мотивима са ћилима, али и искуствима са путовања по Америци.³¹

Алексеј Бркић је рано напустио пројектантску праксу и посветио се теоријском раду из области архитектуре. Његово теоријско дело је обимно и тематски разноврсно.³²

Зграда „Хемпро”

Локација за подизање зграде добијена је у улици Теразије број 8 где се налазила приземница оштећена бомбардовањем.³³ У згради су биле смештене три породице које је Станбени отсек Народног одбора Београда иселио на Нови Београд и извршена је експропријација парцеле.³⁴ Рушење постојеће зграде и продаја материјала извршена је путем јавне лицитације у корист предузећа „Инвест-импорт“. У послератним годинама основан је „Хемпро” као прво специјализовано спољнотрговинско предузеће из области хемије и хемијских производа на Балкану.³⁵

Сл. 7 / Ојини изглед објекта у простору
2017. године (фотографија аутора)

Решењем из 1953. године одобрена је локација за изградњу.³⁶ Основа плаца је неправилног трапезастог облика и у слабом паду са уличне стране. Од стране урбаниста није постојао одређени захтев за усклађивање фасаде зграде са фасадама суседних објеката, али је постављен услов висине зграде и њеног везивања са висином венца суседне палате „Југославија”. Са друге стране, на облик и целу конструкцију утицао је простор који се налази испод ње – на дубини од осам метара испод коте тротоара пројектован је градски саобраћајни тунел који везује Бранкову и Улицу Едварда Кардеља.³⁷

Локација одобрена за изградњу савршено је одговарала репрезентацији и потребама предузећа.³⁸ Највећи број инвеститора шесте деценије двадесетог века излази из анонимности и свој углед жели јавно да презентује. Стога, лице њиховог објекта јесте јавни оглашивач снаге и прогреса.³⁹

Услед услова које поставља савремена канцеларијска зграда, недовољне величине терена за изградњу и конструктивних услова терена под зградом, усвојен је као носећи систем армиранобетонски скелет. (сл. 4) Пројектом је усвојен спратни распоред којим су радни простори постављени у по два спољна тракта, док је унутрашњи, средишњи тракт резервисан за помоћне просторије и комуникацију. На овај начин задовољени су услови осветљења, максимална искористивост површина, експлоатација инвестиција и величина парцеле. Пасажни улаз је третиран репрезентативно као комуникациони и изложбени простор са витринама за излагање. (сл. 5) На првом

Сл. 8 / Детаљ њоследњеј сираиша и кровне терасе 2017. године (фотографија аутора)

спрату смештен је хол за пријем странака и велика сала за конференције са припадајућим помоћним просторијама. Други спрат је предвиђен за руководство, те је у складу са тим и осмишљен.⁴⁰ Спратови од трећег до шестог представљају типске спратове, односно препознатљив канцеларијски спрат. У спољним трактовима зграде смештене су канцеларијске сале.⁴¹ Последњи спрат је предвиђен за друштвене просторије клубског карактера и једном салом са могућношћу излаза на терасу. Такође, на седмом спрату је планирана и просторија за припрему хране као и две гарсоњере. Овај спрат је повучен од предњег фасадног платна ради везивања овог објекта са архитектуром суседне зграде. (сл. 6) Пројектом је планирана и равна кровна тераса. „Зид фасада” је изведена по пројектном решењу од камена, челика и стакла. Главна фасада је освежена поделом фасадне равни и асиметричним постављањем квадратног рама којим је обухваћен сегмент прочеља у висини прва три спрата. На овај начин створен је утисак дупле фасаде који је додатно истакнут постављањем балкона унутар овог фасадног мотива.

Етапе грађења су по пројекту Алексеја Бркића осмишљене тако да до краја 1955. године грађевински радови великим делом буду готови. Период израде занатских и инсталатерских радова везује се за 1956. годину, а до краја исте године је планиран и завршетак зграде. При изградњи објекта, прва етапа тј. период припремних радова је одузео највише времена, 1954. и 1955. годину услед израде тунела.

Сл. 9 / Дворишна фасада 2017. године (фотографија аутора)

У току изградње објекта 1956. године дошло је до промене инвеститора. Наставак градње преузело је Извршно веће НРС. По захтеву новог инвеститора дошло је до измене распореда просторија. Наиме, на теразијској страни је одређено додавање застакљених преграда у контоарски тип канцеларијског простора. Измена се односи на све спратове док је простор првог, другог и седмог нивоа такође преиначен у типски канцеларијски простор.⁴²

Зграду одликује висок ниво аутентичне архитектонске замисли, што даје посебну вредност целом уличном потезу. (сл. 7) Утиску лакоће доприносе прозорски парапети обложени стаклом. У оквиру фасадног платна, са добро ритмизираним поделом површина, постављен је мермером обложен оквир у доњем сегменту чиме се одаје утисак слике у слици. Унутар фасадног оквира истиче се балкон. Приземље је повучено иза зидног платна фасаде. Повучени последњи спрат решен у виду закошених сегмената представља ликовни израз али и спону са завршеним спратовима суседних објеката. (сл. 8) Ликовном квалитету доприноси ритмизација суперпонираних површина и контрастних волумена. Дворишна фасада је изведена у сведенијој форми са карактеристичном хоризонталном поделом континуалних низова прозорских отвора који понављају растер са уличне фасаде. Ипак, у случају дворишне фасаде користе се бетонски парапети. (сл. 9) Бркић се кроз спојеве различитих материјала и степенастим обликовањем поткровне равни изразио против манира шаблонске безорнаменталности дела и деперсонализованог гра-

дитељства. Обликовање фасаде чистим геометријским формама и стакленом опном, *зид завесом*, одаје утицај архитектонских идеја Мис ван дер Роа. Ипак, Бркић је на свом делу исказао личну борбу са проблемом ауторитета геометрије и истраживање могућности личног уметничког израза. Објекат је вреднован као значајно архитектонско остварење. Зграда „Хемпро” данас ужива статус добра под претходном заштитом које је Теразијама пружило визуелни и просторни имплус. Њена савремена архитектура је успешно интерполирана у постојећу урбану матрицу без нарушавања наслеђеног градитељског корпуса.

Зграда „Хемпро” у опусу Алексеја Бркића представља преломну тачку, пресудну за даљи рад и развој. Она је врхунац геометризованог дела чисте форме и облика којим је најавио време промена на српској архитектонској сцени. На развојном путу идеја о модерној прочишћеној архитектури која разбија низове једноличних здања, згради на Теразијама је претходила Бркићева школа на Вождовцу. Ритам чистих обликовних форми и волумена су њена главна одлика. Исте Бркић подво-

ди под мирну ноту и обликује у оквиру једног фасадног платна. Стога, драстичан помак и врхунац уобличавања архитектонске филозофије о ослобађању зида свих стега дајући му моћ говора и способност изражавања, лежи управо у згради „Хемпро”. Пројекат је израђен непосредно након дубровачког саветовања, у корак са Државном штампаријом Милорада Маџуре. Док су идеје и закључци донети на истом још били свежи, Бркић увелико свој пројекат спроводи у дело. Након овог објекта, уследило је најзначајније дело Бркићеве пројектантске делатности, Зграда социјалног осигурања у Немањиној улици. Аутор се из сфере графизма окреће орнаментализму. Бркић „Хемпром” започиње богат перид сопствене пројектантске делатности, али истим тек отвара пут развоја на нивоу модерне архитектуре Београда почетком друге половине XX века.

Љубица П. Радовановић

МА историчар уметности

Завод за заштиту споменика културе града Београда
ljubica.radovanovic@beogradskonasledje.rs

НАПОМЕНЕ

- 1] О згради „Хемпро” писали су: Михајло Митровић, *Новија архитектура Београда*, Београд 1975, 45; Тијана Борић, *Зграда њредузеха „Хемпро” Теразије 8*, у: *Теразије. Урбанистички и архитектонски развој*, Београд 2004, 142–143; *Пословна зграда „Хемпро”*, у Систематско истраживање: *Послератна архитектура Београда*, Београд 2010, 71; Најзначајнији извор за истраживање овог објекта је документација која се налази у Документационом центру Завода за заштиту споменика културе града Београда. У оквиру систематског истраживања, евиденциони картон објекта даје информације у оквиру историографије и валоризације. Осим писане грађе, фотодокументација пружа директан увид у промене које су се одвијале на самом објекту, али и његовој непосредној околини. На историјским и савременим фотографијама се јасно види развој и однос према непокретном наслеђу. Подаци које пружа ова грађа значајни су из угла истраживања али и из домена заштите. Такође, у оквиру Грађевинског фонда Историјског архива Београда похрањена су документа од изузетног значаја. Техничку документацију сачињавају планови за главни пројекат, измене главног пројекта зграде као и писане белешке Алексеја Бркића са техничким описом, предмером и предрачуном, изводом из земљишне књиге.
- 2] Како би се на најбољи начин разумео ликовни манир и уметнички израз архитекте А. Бркићу видети: Алексеј Бркић, *Знакови у камену*, Српска модерна архитектура 1930–1980, Београд 1992; Зоран Маневић, *Архитектура Алексеја Бркића*, Уметност 13, Београд, 1968, 73–83; Алексеј Бркић, *Одлазак зида*, у: *Српска архитектура 1900–1970*, Београд, 1972, (издање Музеја савремене уметности) 67–68; Зоран Маневић, *Алексеј Бркић*, у „Лексикон српских архитеката XIX и XX

века”, Београд 1999, 31–32; Бојан Ковачевић, *Бркић*, Архитектура 37, Београд, јануар 2001, 2–6; Љиљана Милетић-Абрамовић, *In memoriam Алексеј Бркић (1922–1999)*, Наслеђе III, Београд, 2001, 235–236; Слободан Г. Богуновић, *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века. Архитекти, том II*, Београд 2005, 737–741.

- 3] Теразије својим положајем представљају једну од жила куцавица града Београда, али и својом вишевековном наменом. О развоју Теразија и њиховом историјском приказу видети: Тијана Борић, *Теразије. Урбанистички и архитектонски развој*, Београд 2004; Предлог одлуке о утврђивању Теразија за просторну културно-историјску целину, Центар за документацију Завода за заштиту споменика културе града Београда. У оквиру документације Завода, налазе се и досије, писана, техничка и хемеротечка грађа, и фотодокументација. Поменута грађа представља значајан извор информација. Такође, у оквиру детаљних урбанистичких планова и конзерваторских услова могу се видети и промене као и интервенције које су рађене у оквиру потеза Теразија.
- 4] О развоју савремене архитектуре се не може говорити ван контекста друштвено-историјских и политичких прилика и утицаја. Прелазак са утицаја соцреализма на тенденције западно-европске архитектуре, њених идеја и филозофије, тежња младе државе да се избори за национални израз али и да истовремено задовољи потребе становништва, ширење Београда и градња услед повећане миграције, само су неке од ствари које су у кратком хронолошком периоду утицале на развој архитектуре, а које су оставиле неизбрисиви траг. Видети: Милош Р. Петровић, *Српска архитектура XX века, од историцизма до друшћој модернизма*, Архитектонски факултет у Београду, Београд,

- 2003; Иван Штраус, *Архитектура Југославије 1945–1990*, Сарајево 1991, 23–24; Зоран Маневић, *Новија српска архитектура*, у: *Српска архитектура 1900–1970*, Београд 1972 (издање Музеја савремене уметности), 7–38; Милан Просен, О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији, *Наслеђе VIII*, Београд, 2007, 95–117; Александар Кадијевић, О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима, *Наслеђе IX*, Београд, 2008, 75–88; Систематско истраживање: *Послерајна архитектура Београда*, документација Завода за заштиту споменика културе града Београда, 2011.
- 5] Мишић, Б. и стручни сарадници: Михајлов, С., Весковић, И. и Милојевић, С. (2010), Систематско истраживање: *Послерајна архитектура Београда* Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда: 19.
  - 6] За опширније види: Милан Просен, О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији, *Наслеђе VIII*, Београд, 2007.
  - 7] Мишић 2010: 20.
  - 8] Мишић 2010: 19.
  - 9] Мишић 2010: 22.
  - 10] *Исио*.
  - 11] Мишић 2010: 23.
  - 12] Мишић 2010: 25.
  - 13] Petrović 2003: 167.
  - 14] Шегвић, Маџура, Марасовић, 1950: 4–13.
  - 15] Идеје Саветовања у Дубровнику постале су видљиве и на практичном плану. Огледале су се у реализацији објеката попут зграде Војногеографског института и штампарије Милорада Маџуре. Тиме су означене промене дискурса београдске архитектуре пре него што је она озваничена резолуцијама и документима.
  - 16] Štraus 1991: 23.
  - 17] Мишић 2010: 26.
  - 18] Маневић 1972: 29.
  - 19] До тада је Београд имао монополистичке архитектонско-урбанистичке пројектне организације. Одлуком Привредног савета из 1952. године формирано је 47 нових пројектантских атељеа. Укидање монополистичких положаја појединих великих атељеа и груписање аутора према стилским и идејним одређењима, допринело је повећању квалитета објеката пројектованих и грађених током овог периода.
  - 20] Мишић 2010: 26.
  - 21] Братислав Стојановић, *О архитектонско урбанистичким пројектним организацијама Београда*, 478, у *Послерајна архитектура Београда*, 25.
  - 22] Мишић 2010, 27.
  - 23] *Исио*.
  - 24] Мишић 2010, 19.
  - 25] Хронолошки ток настанка и развоја Теразија као градског простора јавног карактера почиње у најранијем периоду нове ере када је дато подручје припадало римском Сингидунуму. Путем османске власти и аустроугарских окупација, Теразије су препознате као важна саобраћајница док се њихова улога у друштвеном животу Београда активније почела развијати средином XIX века. Тада започиње настањивање потеза и развој трговачке делатности. У XIX веку је дошло до промена унутар урбане структуре Београда чиме је формирана основа градске матрице из које се развијала престоница до данашњих дана. Средином XIX века, пресељењем центра власти у непосредну близину Теразија долази до развоја репрезентативног изгледа дуж целог потеза. Становници Теразија нису више занатлије, него знаменити грађани београдског друштва, високи чиновници и богати трговци. Теразије у потезу ка дворском комплексу, попримају дворско-бирокарски карактер док се дуж доњег потеза подижу значајни градски хотели, кафане и трговине. Тиме је подручје Теразија оформљено као пословно-административни и друштвени центар Београда.
  - 26] Конкурс за преуређење Теразија расписан је 1911. године који је показао и истакао његов значај не само као транзитног саобраћајног трга већ као новог средишта јавног градског живота. Регулациони план је замислио француског инжењера Едуарда Лежеа, по којем је Трг добио два коловоза, а по средини цветне ронделе са гвозденом декоративном оградом и пешачко острво. Урбанистичко-архитектонска трансформација на прелому два века резултирала је градитељском експанзијом у периоду између два светска рата, због чега Теразије добијају квалитатив „збирке архитектонских достигнућа”. Крајем четврте деценије подигнута је зграда Хипотекарне банке Трговачког фонда, висински регулатив улице и њен доминантан просторни завршетак, данашњи урбани маркер Теразија и симбол Београда. Након Другог светског рата, Никола Добровић доводи до новог преуређења Теразија, фонтана, пешачка острва, канделабри су уклоњени, а трамвајске шине су замењене мрежом тролејбуса. У оквиру последњих интервенција (1968) просечени су и подземни пролази за пешаке. Чесма кнеза Милоша постављена је на платоу испред хотела „Москва” 1975. године где се и даље налази. За опширније види: Т. Борић, *Теразије. Урбанистички и архитектонски развој*, 28–30.
  - 27] Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда
  - 28] Непосредну околину објекат на адреси Теразија број 8, чиниле су приземнице са спратом, стамбене куће са локалом у приземљу. У оквиру блока кућа налазило се више кафана. Од XX века у оквиру блока, доминантан стил грађења јесте академизам и академизам са елементима сецесије. Габарит блоковског низа је уједначен и висински усклађен.
  - 29] Документација ЗЗСКГБ, досије СК–362 Зграда Социјалног осигурања у Београду. За опширније види: З. Маневић, *Архитектура Алексеја Бркића*, Уметност 13, Београд, 1968, 72–83; М. Митровић, *Новија архитектура Београда*, Београд, 1975, 45–49; *Бркић Алексеј*, у: *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, прир. Зоран Маневић, Београд, 1999, 31–23; S. G. Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka. Arhitekti*, том II, Београд 2005, 737–741.
  - 30] Алексеј Бркић је студије на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду уписао пре Другог светског рата, а завршио 1948. године. Одмах по дипломирању распоређен је у Министарство здравља у Управу за бање. У периоду од 1949. до 1952. године био је управник архитектонског одељења у саставу Пројектантског завода Србије. Потом оснива пројектантски атеље „Инвест-пројект” (1953–1957), да би након овог ангажмана деловао у мањим архитектонским бироима, углавном као оснивач и водећи пројектант („Обелиск” 1957–1963, „Врачар пројект” 1964. и „Београд биро”). Аутор је четрдесет реализованих архитектонских пројеката: јавних, стамбених и

- индустријских објеката. Прва Бркићева дела су столарница у комплексу фабрике „Змај”, Фабрика за прераду воћа и поврћа у Пожаревцу и Шапцу, домови културе.
- 31] Остали пројекти које је Алексеј Бркић извео су: стамбена зграда на Дунавском кеју у Новом Саду (1954–1958), стамбена зграда у Милешевској 35–37 (1954–1958), Хотел у Новој Вароши (1955–1968), Дом културе у Улици Божицара Ације (1962–1965), стамбена зграда на углу улице Владе Зечевића и Мутапове (1962–1966), вишеспратница на углу Милешевске 43 и Лозничке, стамбени објекат у Господар Јовановој 59 (1958–1959) и други.
- 32] Своје занимање за проблем синтезе ликовних уметности и архитектуре претворио је седамдесетих година прошлог века у „Симпозијум о синтези” организованим у Врњачкој бањи. Такође је своје теоријске ставове износио у стручним часописима *Архитектура-урбанизам* (програмски текст „Одлазак зида”), *Израдања* (серија текстова „Инверзија дијалектике облика”), *Градина*, *Наслеђе*. Његово антологијско дело „Знакови у камену” представља незаобилазно штиво у изучавању српске модерне архитектуре у периоду између 1930. и 1980. године, а са основном идејом да се афирмише београдска школа архитектуре која је како сам Бркић наводи „прва заузела отворени антифункционалистички став уводећи у доктринарно упрошћени модернизам знакове сликовитости и семиотичку хипотезу, и прва већ током педесетих антиципирала суштину онога што ће се касније назвати постмодернизмом”. Последњих година Алексеј Бркић је завршио још два обимна рукописа: „Разговор са пријатељем загонетке” и „Дивота нерета”. Важан сегмент Бркићеве активности представља педагошки рад на Архитектонском факултету, где је студентима завршних година и постдипломцима предавао Архитектонику и теорију простора. Током 1960. године у Сједињеним Америчким Државама предавао је на University of California, Berkeley Michigan и State University. Такође, један је од ретких српских архитеката који је путовао следећи траг настајања архитектуре. Обишао је и снимио све важније грађевине светске архитектонске баштине, а касније те прве скице разрађивао остваривши знатан опус изванредних цртежа. Друштвена ангажованост овог значајног неимара савремене српске и београдске архитектуре огледа се и у томе што је као вишегодишњи председник Савеза архитеката Србије установио признање овог удружења „Велику награду архитектуре”. Такође је 1995. године био иницијатор идеје о оснивању и први председник Српске академије за архитектуру, а био је и почасни члан сродних организација. За своју архитектонску делатност добитник је признања Велике награде архитектуре Удружења архитеката Србије и награде за животно дело УЛУПУДС-а (1997). Своје радове излагао је на три самосталне и шест колективних изложби.
- 33] Подаци о локацији, рушењу старог и подизању новог објекта, етапама грађења и његовим архитектонским карактеристикама у: ИАБ ф 87-9-957 и ИАБ ф 712–4.
- 34] ИАБ ф 87-9-957 и ИАБ ф 712–4.
- 35] Податак је пронађен на сајту предузећа „Хемпро”: <http://www.hempro.co.rs/serstrana2.htm>, приступљено 17. априла 2017. године.
- 36] ИАБ ф 87-9-957 и ИАБ ф 712–4.
- 37] Од 1997. године до данас улица носи назив Дечанска.
- 38] Како је у решењу о подизању зграде наглашено нова зграда се подиже преко пута дотадашњих просторија предузећа, у строгом пословном центру. Саобраћајне линије су врло повољне као и близина хотела за стране комитенте. Види ИАБ ф 87-9-957 и ИАБ ф 712–4.
- 39] Маневић 1972: 29.
- 40] У уличном тракту је планирана соба директора, собе помоћника и секретара. Између осталог, уз чекаоницу се налази интерно степениште које је у вези само са првим спратом. Опширније: ИАБ ф 87-9-957 и ИАБ ф 712–4
- 41] Радна места у салама прихваћена су као подесије решење од система радних места по одељењима. У средњем тракту су гардеробе службеника. Опширније: *Исцо*.
- 42] Укидају се службеничке гардеробе средњег просторног тракта као и интерно степениште између прва два спрата.

ЛИТЕРАТУРА

- Bogunović, S. (2005), *Arhitekti*, u: *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Beograd: Beogradska knjiga
- Борић, Т. (2004), *Теразије. Урбанистички и архитектонски развој*, Београд: Златоусти
- Бркић, А. (1972), *Одлазак зида*, у: *Српска архитектура 1900–1970*, Београд: Музеј савремене уметности
- Бркић, А. (1992), *Знакови у камену*, у: *Српска модерна архитектура 1930–1980*, Београд: Савез архитеката Србије
- Кадјевић, А. (2008), О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима, *Наслеђе IX* (Београд)
- Ковачевић, Б. (2001), Алексеј Бркић, *Архитектура 37* (Београд)
- Маневић, З. (1968), Архитектура Алексеја Бркића, *Уметности 13* (Београд)
- Маневић, З. (1972), *Новија српска архитектура*, у: *Српска архитектура 1900–1970*, Београд: Музеј савремене уметности
- Маневић З. (1999), *Алексеј Бркић*, у: *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Београд
- Милетић-Абрамовић, Љ. (2001), In memoriam Алексеј Бркић (1922–1999), *Наслеђе III* (Београд)
- Митровић, М. (1975), *Новија архитектура Београда*, Београд: Југославија
- Perović M. (2003), *Srpska arhitektura XX veka od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd: Arhitektonski fakultet
- Просен М. (2007), О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији, *Наслеђе VIII* (Београд) *Улице и широви Београда. Том I* (2004), Београд: Библиотека града Београда
- Шегвић, Н, Мацура М. и Марасовић Р. (1950), Прво савјетовање архитеката и урбаниста ФНРЈ у Дубровнику – Закључци Првог савјетовања архитеката ФНРЈ о питањима урбанизма и архитектуре, одржаног у Дубровнику од 23. до 25. новембра 1950, *Урбанизам и архитектура 4* (Загреб)
- Štraus I. (1991), *Arhitektura Jugoslavije 1954–1990*, Sarajevo: Svjetlost

Summary: LJUBICA RADOVANOVIC**THE “HEMPRO” BUILDING IN 8 TERAZIJE STREET IN BELGRADE**

This work by Aleksej Brkić announces the original creative style in the architectural expression, as well as the emergence of an unconventional and original architecture. In constant search of the remarkable and unique design, he gravitates towards graphism, hence his architectural works manifest a specific original style. Observing the edifice as an individual complex, one can note an extraordinary display of modernist postulates – extending beyond mere replication. The building is characterized by simplicity and geometry, influenced by the spirit of Mies van der Rohe and the international style architecture. However, the author deviates from the strict functionalism postulates. The distinctive glass façade made the “Hempro” building a role model, generating numerous replicas in a unique expressive style in the late 1950s and early 1960s. The sophisticatedly selected and blended design details are interposed within the urban neighborhood, while retaining its expressiveness and not compromising the impression of a compact block.

The style manifests a harmonious and balanced relation between the details and the building as a whole. Though representing a modern piece within the spatial segment of Terazije, with its volume, façade appearance, and architecture consonant with the style of the neighboring buildings, the “Hempro” building does not compromise the street front line. Its artistic style does not confront the compact block of buildings. The building’s modern architecture is smoothly integrated into the existing urban matrix, not causing discrepancies with the inherited architectural fund. Observing the chronological development of Terazije urban area as the capital’s economic and trade center, the “Hempro” building provides major contribution to the development of this area, standing as a symbol of the modern era and post-war progress.

Viewing the “Hempro” building through a prism of socio-historical circumstances, it represents as a pioneer work in Belgrade’s post-war architecture. The building symbolizes the political changes and a shift from socialist governance principles to a development path influenced by the Western Europe. The key merit of this significant post-war edifice is seen in its architectural style, which gave rise to the new views on the contemporary vocabulary opportunities and courses in interpreting the architecture topics, its style differing from the simplified art and shapes of the functionalism style.

Illustrations

Fig. 1 Terazije street view between 1910 and 1920 (historical photograph, Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade)

Fig. 2 Terazije street view in 1933 (historical photograph, Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade)

Fig. 3 Terazije street view, street numbers 2–18 (Conservation requirements in the process of designing/reconstruction of buildings and spatial areas, Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade)

Fig. 4 Aleksej Brkić, cross-sectional and partial longitudinal view, Main design from 1954 (Historical Archive of Belgrade)

Fig. 5 Aleksej Brkić, ground floor base plan, Main design from 1954 (Historical Archive of Belgrade, 712/4)

Fig. 6 Aleksej Brkić, street view, Main design from 1954 (Historical Archive of Belgrade, 712/4)

Fig. 7 The buildings overall appearance, 2017 (author’s photograph)

Fig. 8 Detail, utmost floor and roof terrace, 2017 (author’s photograph)

Fig. 9 Backyard façade 2017 (author’s photograph)